

Als de kerkpolitiek de kloostergeest verdrijft

Monniken en de eerste concilies

Peter Nissen

In de eerste vijf eeuwen van de kerkgeschiedenis vonden er vier kerkvergaderingen plaats die door de grote wereldkerken als oecumenische concilies worden erkend: het Concilie van Nicea in 325, dat van Constantinopel in 381, dat van Efeze in 431 en dat van Chalcedon in 451. Het laatste betitelde zichzelf in de aanhef van zijn geloofsbelijdenis ook expliciet als een 'heilige en grote en oecumenische samenkomst' (*hagia kai megalè kai oikoumenikè synodos*). Maar tijdgenoten noemden ook het eerste van de vier, dus dat van Nicea, al oecumenisch.¹

De erkenning van de concilies van de eerste vijf eeuwen wordt gedeeld door de rooms-katholieke, de orthodoxe en een groot deel van de protestantse traditie (in elk geval door lutheranen, anglicanen en methodisten). De rooms-katholieke en de orthodoxe traditie delen verder de erkenning van de eerste zeven oecumenische concilies met elkaar, tot en met het Tweede Concilie van Nicea in 787. De Rooms-Katholieke Kerk kent inmiddels 21 oecumenische concilies, met het Tweede Vaticaans Concilie van 1962-1965 als jongste in de rij.²

Athanasius en de monniken: een liefde-haatverhouding

Het vierde oecumenische concilie, dat van Chalcedon in 451, is het eerste dat een bepaling bevat over monniken. Over monialen wordt nog niet gesproken. Die komen voor het eerst ter sprake tijdens het Tweede Concilie van Nicea in 787.³ Wel is in een van de besluiten van Chalcedon sprake van *virgines* of maagden. Daarmee worden zonder twijfel vrouwen bedoeld die een ascetisch en celibitair leven leidden, maar mogelijk nog niet in gemeenschappen en onder een regel leefden.⁴

De ontwikkeling van Nicea 325 tot Chalcedon 451 vormt een mooie weerspiegeling van de groeiende betekenis van het monastieke leven in de kerk. Toen het Concilie van Nicea plaatsvond, verkeerde het monastieke leven nog in een embryonale fase. De theologische hoofdrolspeler van dat concilie, Athanasius, maakte pas na dat concilie kennis met de vaders en moeders die zich in de woestijn van Egypte en elders hadden teruggetrokken: de anachoreten of kluisenaars uit wier leefgemeenschappen de eerste kloosters voortkwamen.

Pachomius en de engel die hem het kloosterleven voorschrijft, icoon, s.d.

Tijdens zijn pastorale reis in het jaar 329-330 bezocht Athanasius de Thebaïns, het gebied rond de Egyptische stad Thebe. Hij kwam er in contact met Pachomius, de leider van een monnikengemeenschap en de schrijver van de eerste kloosterregel. Athanasius zag het opkomende monnikenwezen als een concurrentie voor de rond de bisschoppen georganiseerde kerk en Pachomius met zijn groeiende gezag als een directe bedreiging voor zijn eigen positie als patriarch van Alexandrië. Daarom probeerde hij hem over te halen om de priesterwijding te ontvangen. Dan zou Pachomius namelijk als diocesaan priester onder zijn gezag vallen. Het lukte Athanasius niet om Pachomius zo ver te krijgen.⁵ Pachomius overleed in 346 of 347 zonder tot priester gewijd te zijn en dus zonder directe gehoorzaamheid aan de bisschop verschuldigd te zijn. En dat ergerde bisschop Athanasius, die immers als onbuigzaam bekend stond.⁶

Onbuigzaam was Athanasius in elk geval in zijn verdediging van de besluiten van het Concilie van Nicea en in zijn strijd tegen de christologie van Arius. Daarbij maakte hij graag gebruik van de groeiende groep monniken, zoals in de bijdrage van broeder Gueric Aerden elders in dit nummer is beschreven. Tijdens zijn vijf ballingschappen leerde Athanasius de monniken steeds beter kennen. Hij hoorde ook verhalen over de invloedrijke kluizenaar Antonius. Na diens overlijden in 356 begon hij aan zijn levensbeschrijving van Antonius, van wie hij graag een voorvechter van Nicea maakte. Tijdens zijn derde ballingschap, van 356 tot 362, die hij aanvankelijk nog verborgen in Alexandrië zelf kon doorbrengen en later op afstand van zijn bisschopsstad, voltooide hij zijn vita van Antonius, die vooral bedoeld is als programmatische beschrijving van de ideale monnik en waarvan de historische betrouwbaarheid dus met voorzichtigheid beoordeeld moet worden.⁷

Monniken zetten hun stempel op de concilies

Uit de kringen van de monniken kwam tegen het eind van de vierde eeuw een nieuwe generatie bisschoppen voort. De spanning tussen de bisschoppelijke en de monastieke kerk werd geleidelijk overwonnen. De monniken werden deel

van de hiërarchische kerk. Monniken werden dan ook de hoofdrolspelers bij de volgende twee oecumenische concilies. In Constantinopel (381) was dat bijvoorbeeld Basilius de Grote, bisschop van Caesarea, maar ook schrijver van een monnikenregel, en zijn broer Gregorius van Nyssa, sinds 371 bisschop van die stad, en hun vriend Gregorius van Nazianze, patriarch van Constantinopel toen daar in 381 het tweede oecumenische concilie plaatsvond.

Ook de deelnemers aan het Concilie van Efeze van 431, waar de verhouding tussen de goddelijke en de menselijke natuur van Jezus besproken werd, hadden voor een belangrijk deel een monastieke achtergrond: velen waren als monnik begonnen vóór zij bisschop werden. Ook de hoofdrolspeler in Efeze, Cyrillus, van 412 tot zijn overlijden in 444 patriarch van Alexandrië, is waarschijnlijk monnik geweest vóór hij bisschop werd, al weten we dat niet zeker. Hij zou in elk geval vijf jaar in de woestijn van Nitrië hebben doorgebracht, om daar de Schrift te bestuderen onder leiding van de monniken Makarios, Serapion van Thmuis en Isidorus van Pelusium.⁸

Monniken in het keizerlijke gareel

Het Concilie van Chalcedon van 451 is dan van de vier oecumenische concilies het eerste dat ook bepalingen over monniken uitvaardigde. De hoofdkwestie van dit concilie was opnieuw de vraag naar de verhouding tussen de goddelijke en de menselijke natuur in Jezus Christus. Het concilie bevestigde de verklaringen van de drie voorafgaande concilies en verwierp het zogenaamde monofysitisme of beter miafysitisme, dat leerde dat de goddelijke en de menselijke natuur in Christus waren opgegaan of versmolten in één godmenselijke natuur, zonder enig onderscheid tussen beide naturen. Die veroordeling leidde tot de breuk met de zogenaamde oriëntaalse kerken, zoals de Syrisch-orthodoxe, de Koptische en de Armeense kerk, die het Concilie van Chalcedon dan ook niet erkennen.

Maar naast deze theologische kwestie besprak het Concilie van Chalcedon ook een aantal meer kerkordelijke zaken, die in een dertigtal besluiten of *canones* werden vastgelegd. Daarvan handelen er verschillende over monniken. Die bepalingen lijken er vooral op gericht monniken in het bisschoppelijk gareel te houden. Het initiatief tot deze maatregelen is eerder uitgegaan van de keizer dan van de bisschoppen.

De traditie van keizerlijke wetgeving inzake het gedrag van monniken was al in de tweede helft van de vierde eeuw begonnen. In 369 vaardigden de Romeinse keizers Valentinianus I en Valens een wet uit die leden van de elite uit de Egyptische steden, die zich onder het mom van religieuze roeping aan hun publieke plichten (*munera*) hadden onttrokken en zich hadden gevoegd bij groepen monniken (*cum coetibus monazonton*), vermaande om weer terug te keren en hun taken weer op zich te nemen. Als zij dat niet deden, zouden hun bezittingen in de steden in beslag worden genomen.

Ruim twintig jaar later, op 2 september 390, vaardigde keizer Theodosius I een decreet uit dat bepaalde dat diegenen die monnik wilden zijn, op afgelegen

Vasily Surikov, *Het vierde oecumenische concilie (Chalcedon)*, olie op doek, 1876, Sint-Petersburg, Rusland.

plaatsen en in verlaten wildernissen (*deserta loca et vastas solitudines*) moesten leven. De bedoeling van deze bepaling was: zij moesten geen onrust komen stoken in de steden. Dat was namelijk in de voorbije jaren herhaaldelijk gebeurd: in 379 hadden monniken in Constantinopel geprotesteerd (onder meer door met stenen te gooien) tegen Gregorius van Nazianze, toen die tijdens de paaswake catechumenen doopte in zijn kapel, in 387 hadden ze voor onrust gezorgd in Antiochië, in 388 hadden ze een synagoge in brand gestoken in Callinicum, de huidige stad Raqqa in Syrië.⁹ Het was duidelijk: monniken waren een maatschappelijke groep van betekenis geworden, die bij sommige gelegenheden voor onrust zorgde. Zij moesten in bedwang worden gehouden. En dat gebeurde door middel van keizerlijke wetgeving.

Rebellerende monniken

De besluiten over monniken die het Concilie van Chalcedon een halve eeuw later nam, staan in de lijn van die keizerlijke wetgeving. Uit de Griekse en Latijnse bronnen rond het concilie blijkt dat de besluiten geen voorwerp van stemming zijn geweest en zelfs niet bij acclamatie zijn aangenomen. Zij zijn in de besluitenlijst opgenomen na een toespraak van Marcianus, die van 450 tot 457 keizer was van het Oost-Romeinse Rijk, en de vermoedelijke auteur ervan is Anatolius, de patriarch van Constantinopel en vertrouweling van het keizerlijk hof.

Wat was er gebeurd dat maatregelen zo noodzakelijk maakte? Na de rel tegen Gregorius van Nazianze van 379 hadden de patriarch en de keizer in Constantinopel in de decennia voorafgaand aan het Concilie van Chalcedon herhaaldelijk last gehad van revolterende monniken die niet schroomden om geweld te gebruiken.¹⁰ De kerkvader Johannes Chrysostomus, tussen 398 en

Romeyn de Hooghe, *Portret van de archimandriet Eutyches*, illustratie uit *Historie der Kerken en ketteren van den beginne des Nieuwen Testaments tot aan het jaar onses Heeren 1688* van Godfried Arnold (1701).

403 patriarch van Constantinopel, moest tweemaal vluchten voor rebellerende monniken. Hij probeerde hun invloed in de stad terug te dringen door instellingen als ziekenhuizen en weeshuizen, die door monniken begonnen waren, onder bisschoppelijk gezag te brengen. Ook tegen de Syrische monnik Nestorius, die patriarch van Constantinopel was van 428 tot 431 (het jaar waarin hij, na het Concilie van Efeze, werd afgezet en verbannen), was door monniken met geweld geprotesteerd.

Een nieuwe bron van onrust vormde de monnik Eutyches, die rond 440 het klooster van Job aan de rand van Constantinopel leidde. Hij nam stelling tegen de bisschop en joeg priesters uit de stad weg die het met zijn theologie niet eens waren. Bij een synode die in 448 in Efeze werd belegd over de theologie van Eutyches verscheen die laatste met een gevolg van driehonderd monniken. Ondanks deze intimiderende presentie werd Eutyches tijdens deze synode door patriarch Flavianus afgezet als abt en werd hem zijn priesterschap ontnomen. Een synode die een

jaar later werd belegd, in de geschiedenis bekend geworden als de 'roversynode', maakte de veroordeling van Eutyches echter weer ongedaan.

Chalcedon zet de puntjes op de i

De besluiten van Chalcedon moeten tegen deze achtergrond worden gezien.¹¹ Het concilie verklaarde de 'roversynode' van 449 ongeldig en formuleerde een geloofsbelijdenis als antwoord op de theologie van Eutyches. En de disciplinaire bepalingen over monniken waren bedoeld om rellen als die van de afgelopen decennia te voorkomen. In canon 4 van het Concilie van Chalcedon werd bepaald dat wie oprecht een leven in eenzaamheid nastreven, met respect behandeld moeten worden. Maar wie het monastieke habijt misbruiken om zich met kerkelijke en wereldlijke zaken te bemoeien en onrust te brengen, dienen onder het gezag van de bisschop gebracht te worden. Zij mogen geen kloosters of gebedshuizen stichten zonder goedkeuring van de bisschop en zij dienen zich toe te leggen op stilte, vasten en gebed. Zij mogen hun klooster niet verlaten, tenzij om een goede reden en met toestemming van de bisschop. De bisschop moet bovendien toezicht houden op de kloosters in zijn stad.¹²

Op deze belangrijke en omvangrijke canon 4 volgden nog enkele besluiten die het optreden van monniken binnen de perken moesten houden. Canon 7 bepaalde dat monniken en clerici die militaire of seculiere waardigheden op zich namen, veroordeeld moesten worden. Canon 8 schreef voor dat beheerders

van armenhuizen en kloosters onder het gezag van de bisschop moesten staan en dat zij niet tegen hun bisschop mochten rebelleren (*per contumaciam ab episcopo suo dissiliant*). Deden zij dat wel, dan zouden zij geëxcommuniceerd worden. Canon 16 noemde ook de maagden. Maagden die zich aan God hadden toegewijd en monniken mochten niet in het huwelijk treden. Deden zij dat wel, dan zouden zij geëxcommuniceerd worden. Canon 18 richtte zich expliciet tegen samenzweringen en complotten door monniken en clerici tegen bisschoppen of mede-clerici. Canon 23 handelde over clerici en monniken, sommigen zelfs geëxcommuniceerd, die zonder toestemming van hun bisschop naar Constantinopel kwamen om daar de rust te verstoren. Zij moesten verjaagd worden en terugkeren naar hun eigen plaatsen. Ten slotte werd in canon 24 bepaald dat kloosters ook echt kloosters moesten blijven; zij mochten geen wereldse woonhuizen worden.¹³

De vier eerste oecumenische concilies tussen 325 en 451 weerspiegelen de groeiende invloed van monniken op het kerkelijk leven en op de kerkpolitiek van die tijd. De besluiten over monniken van het Concilie van Chalcedon waren er vervolgens op gericht om aan die invloed, met het oog op de maatschappelijke rust en orde, paal en perk te stellen. Het vervolg van de kerkgeschiedenis leert dat dit niet altijd heeft geholpen.

Peter Nissen (°1957) is kerkhistoricus en theoloog en was tot zijn emeritaat hoogleraar Kerkgeschiedenis, Spiritualiteitsstudies en Oecumenica aan de Radboud Universiteit in Nijmegen. Hij is lid van de kernredactie van *De Kovel* en oblaat van de Sint-Willibrordsabdij in Doetinchem.

Eindnoten

- ¹ Zie de bijdrage over keizer Constantijn en Nicea in dit nummer: blz. 30-41.
- ² Een goed en toegankelijk overzicht geeft Christopher M. Bellitto, *The General Councils. A History of the Twenty-One Church Councils from Nicaea to Vatican II*, New York 2002.
- ³ G. Alberigo e.a. (eds.), *Conciliorum Oecumenicorum Decreta (COD)*, Bologna 1973, blz. 152-154.
- ⁴ COD, blz. 94.
- ⁵ Manfred Clauss, *Athanasius der Grosse. Der unbeugsame Heilige*, Darmstadt 2016, blz. 64-65.
- ⁶ Zie de titel van het boek van Clauss.
- ⁷ Clauss, *Athanasius der Grosse*, blz. 124-126. Zie ook de treffende titel van de vertaling door Vincent Hunink: *Athanasius van Alexandrië, Antonius. Onsterfelijke icoon van de monnik*, Budel 2013.
- ⁸ Eirini Artemi, *Isidore's of Pelusium teaching for the Triune God and its relation to the teaching of Cyril of Alexandria*, Athene 2012, blz. 33.
- ⁹ Clyde Pharr, *The Theodosian Code and Novels and the Sirmundian Constitutions*, Princeton 1952.
- ¹⁰ Peter Hatlie, *The Monks and monasteries of Constantinople ca. 350-850*, Cambridge 2007.
- ¹¹ Ewa Wipszycka, 'The canons of the Council of Chalcedon concerning monks', in: *Augustinianum* 58 (2018) 155-180.
- ¹² COD, blz. 89.
- ¹³ COD, blz. 91-98.